

ALS EEN MARIONET TROUW AAN DE OVERHEID

Jacques De Visscher

Ian Buruma, *In de schaduw van het kwaad. Eichmann in Jeruzalem*, Amsterdam, Prometheus Nieuw Licht, 2023, 94 p., ISBN 9789044652352, € 16,99

Over de Holocaust en de nazistische vervolging van wie op de een of andere wijze als ‘Jood’ werd geboekstaafd is al heel veel geschreven, ook over de al te lange geschiedenis van allerlei vormen van judeofobie, Jodenhaat en Jodenvervolging. Weten we alles? Dat kan natuurlijk niet, maar er zijn hierover talrijke wijdverspreide geschriften op de markt. Aan de top staat wellicht *Eichmann in Jerusalem*, Hannah Arendts boek dat in 1965 in New York verscheen en in 1969 bij Moussault (Rotterdam), vertaald door W.J.P. Scholtz als *De banaliteit van het kwaad – Een reportage*.

Het essay van Ian Buruma neemt dit boek als uitgangspunt voor een nadere commentaar. Het bevat, naast een korte geschiedenis van allerlei Jodenvervolgingen, ook een kritische bezinning op Arendts boek. Voor een oudere voor de zaak geïnteresseerde generatie biedt dit essay echter weinig nieuws. Van jongere generaties wordt wel eens (terecht?) verteld dat zij weinig zin voor geschiedenis hebben. Dit boekje met essayistische beschouwingen biedt hen nu de mogelijkheid om kennis te nemen van de gruwelen van de nazistische misdaden tegen de mensheid en de menselijkheid. Inderdaad, we mogen dit niet vergeten, zoals we trouwens evenmin de Sovjet-Russische Goelagkampen en de maoïstische uitroeiingen in China mogen vergeten – die waren trouwens omvangrijker dan wat de nazi's hebben uitgespookt, zoals Buruma opmerkt (29). We kunnen de lijst nog langer maken en verwijzen naar de massamoorden in Armenië, de gruwelijke veroveringen in wat nu de Verenigde Staten heet en waarvoor bovendien de Europese immigranten een gigantisch continent Afrikaanse slaven importeerden.

Hoe banaal?

Het eigenlijke thema van Buruma is de ondertitel die Hannah Arendt destijds voor haar reportage had gekozen: ‘De banaliteit van het kwaad’. Nee, niet het kwaad van Eichmann kunnen of mogen we banaal noemen, zo verdedigde Arendt zich, maar de persoon die het kwaad heeft gedaan, toegelaten en uitgevoerd zou zich

als een banaal mens hebben gedragen. Hij voerde gedachteloos – een woord dat Arendt meer dan eens gebruikt – uit wat hem was opgedragen. Zelf liet Eichmann tijdens het proces in Jeruzalem meer dan eens horen dat hij niets anders deed dan de procedures te volgen die de Duitse staat had gestipuleerd, zonder zich te verliezen in gewetensbezwaren – dat past niet bij een ambtenaar. Hij dacht er niet bij na en vroeg zich dus evenmin af of zijn medewerking moreel fout moest heten. Was Eichmann daarin uniek? Geenszins. Vele tijdgenoten deden zoals hij.

Nu, is deze houding een attitude die we alleen bij aanhangers van het nazisme aantreffen? Wordt burgerplicht sowieso niet geëist van elke ambtenaar die trouw aan de overheid wil gehoorzamen? Treffen we – buiten de onmiddellijke administratieve en politieke sfeer – niet ook zo'n gedachteloosheid aan bij sommige 'humanisten'? Althans die 'humanisten' die vanuit de achtergrond van een 'wetenschappelijke', bio-neuro-psycho-sociologische verklaringenzucht, poneren dat de mens een gedetermineerd wezen is, een diersoort, of die, in navolging van Alfred Julius Ayer (zie: *Language Truth and Logic*), stellen dat we morele oordelen en waarden als slechts subjectieve hersenspinsels, als irrationele meningen dienen op te vatten? Onderkent wie het gedrag exclusief in de infra-humane sfeer verklaart nog het 'kwaad' als een werkelijkheid? Of heeft zo iemand het uitsluitend over vast te stellen 'schadelijke handelingen'? Kwaad en vrijheid, ook de zin van het leven zijn voor zulke 'humanisten' (of antihumanisten?) onbestaande.

Hannah Arendt, zo citeert Buruma haar, verbindt met 'kwaad' kwaad opzet, dus ook de vrijheid om daarvoor te kiezen; zo'n opzet zou echter bij Eichmann niet aanwezig zijn. Hij was geen Iago uit Shakespeares *Othello*. Hij voerde uit wat hij *moest* doen en was tegelijk overtuigd dat het om een goed doel ging: het doden van Joden, zoals men ook zigeuners, mentaal gehandicapte en demente mensen omwille van hun fysieke en verstandelijke conditie en hun sociaaleconomische 'nuttelosheid' meende te moeten opruimen. Daarvoor had hij, Eichmann, zijn keuzevrijheid ingezet. Nogmaals, dat was en is geenszins een praktijk die we uitsluitend bij nazi's aantreffen. Ook talrijke sovjet- of maocommunisten waren van oordeel dat grondeigenaars, kapitaalkrachtigen, christelijke andersdenkenden als anticommunisten weg moesten – ook zij waren heel systematisch in hun epuraties. Zelfs van Sartre kennen we – helaas – de uitspraak: 'un anticommuniste est un chien!' ('een anticommunist is een hond').

Relativiteit

Afgezien van het feit dat Hannah Arendt, zoals Buruma terecht opmerkt (39), de persoonlijkheid van Eichmann niet zo goed had ingeschat (ze was niet goed op de hoogte van wat hij voorhad en van hoe hij zich eerder had uitgelaten), gaat het in dit essay om de relativiteit van het kwaad. Hiermee bedoelen we geen minimalisering, wel het feit dat kwaad hoe dan ook een persoonlijke

aangelegenheid is, maar daarom geen individuele (onverdeelde) zaak. De mens is *in* en *van* de wereld en zijn verantwoordelijkheid impliceert een mediërende relativiteit, dat wil zeggen een relatie die deel uitmaakt van de persoonlijkheid die de mens is en die hij deelt met anderen met wie hij van nature verwant is. Dit houdt nu in dat het kwaad de mens eigen is, tot zijn eigenheid behoort, een eigenheid waarvan hij niet de ingenieur is. Dat kwaad uit hij in de wereld: ten aanzien van anderen. We doen niet alleen kwaad, maar we doen tegelijk *iemand* kwaad, dus ook onszelf omdat we verbonden zijn – alweer iemand *in* en *van* de wereld. Daartoe behoort elk moedwillig doden. Nu circuleren er opties in totalitaire politieke en zelfs godsdienstige regimes waarin de leiders ‘kwaad’ isoleren en voorbehouden voor slechts welbepaalde kwesties, kwesties met betrekking tot vijandige anderen.

Ligt de nadruk op de politieke context en daarbij op een specifiek procedureel beleid, dat van het nazisme of het communisme, dat als hoogste waarde geldt, dan is alleen kwaad wat daartegen ingaat. Bijgevolg is in dit opzicht het morele oordeel van anderen aan zo’n eigenzinnige politiek ondergeschikt: Eichmann (of Beria in het Sovjetsysteem) en talrijke leiders doen, als zij *Linientreu* zijn, in eigen ogen geen kwaad. Daarom noemde Eichmann zich ‘onschuldig’ op het einde van het proces dat in Jeruzalem tegen hem werd gevoerd. In een zekere zin banaliseerde hij het kwaad, althans in de visie van iemand als Hannah Arendt, en zovele anderen die een *universeel* perspectief huldigen, zoals onder meer vervat in de Decaloog (een spiritueel perspectief zonder dewelke wij de Europese beschaving niet kunnen voorstellen). Vertegenwoordigers van totalitaire politieke systemen aanvaardden nu eenmaal geen ‘grensoverschrijdende’, in een transcendentie gewortelde moraal. Zoals al gesteld doen zij een beroep op een ‘wetenschappelijkheid’ die zij eigenzinnig rechtvaardigen door een verabsoluteerd paradigma met aansluitende parameters. Dit kwam ook tot uiting in de procedures wanneer onderhorigen aan het Duitse naziregime in beroep gingen tegen de boekstaving ‘Jood’ – velen wisten immers helemaal niet dat ze van ‘Joodse’ komaf waren. Zij dienden zich dan te onderwerpen aan een ‘wetenschappelijke’ expertise waarbij hun lichaam, vooral hun schedel en lippen, ‘zorgvuldig’ werd opgemeten; Joseph Losey heeft dit treffend uitgebeeld in de proloog van zijn film *Monsieur Klein* (1976). Was de moraal voor iemand als Eichmann banaal? Trouw aan zijn concept zou hij dat hebben betwist. Voor hem en zijn geestesgenoten was immers alleen de moraal van de anderen banaal, een moraal die hij dan ook kon banaliseren omdat zij niet biologisch te funderen was en bijgevolg ‘onwetenschappelijk’ moet heten. Voor de rest kon hij zichzelf zien als het prototype van de toegewijde en trouwe dienaar, die tegelijk heel tevreden mag zijn dat hij in zoveel ijver was geslaagd. Nogmaals, in die ijver kent hij navolging bij talrijke politieke ambtsdragers, ook bij religieuze dienaren die vergeten dat zij zichzelf overschatten als ze menen dat ze slechts de stem van God vertolken.

Een showproces?

Buruma vertelt verder dat Hannah Arendt kritisch stond tegen het idee van een Joodse staat – eigenlijk een door de Verenigde Staten gesteunde kolonialistische-zionistische staat –, ‘omdat zij voorzag dat de Palestijnen daardoor zouden worden buitengesloten, een lot dat zij maar al te goed kende. Zij was daarom al in 1944 zeer kritisch over het besluit van de Zionistische Wereldorganisatie om een Joods gemenebest te stichten’ (53). Hannah Arendt was niet de enige. Zonder bezwaar te hebben – dat hoeft trouwens geen punt te zijn – dat Joden zich met hun religie, gewoonten en zeden (zoals christenen of moslims) ook in Palestina zouden vestigen, zagen velen in dat de stichting van een Joodse *staat* in het Midden-Oosten slechts eindeloos veel moeilijkheden zou opleveren, zoals we dit tot op vandaag kunnen zien. De zionisten waren echter heel halsstarrig en misbruikten het argument of het waanbeeld van de eindelijk bereikte absolute veiligheid. Alle zelfpropaganda leek in dat opzicht ‘goed’, waarbij David Ben-Gurion, een van de oprichters en de eerste premier van de nieuwe staat, het een strategische zet vond om in Jeruzalem een Eichmannproces te houden. Heel begrijpelijk had Hannah Arendt bezwaren tegen zo’n showproces. Het was niettemin een stunt om Eichmann wederrechtelijk uit Argentinië te ontvoeren en naar Jeruzalem te deporteren. Een van de verantwoordelijken van de deportaties in de jaren dertig en veertig werd nu zelf gedeporteerd en ook opgeknoot, vooral om in de wereld sympathie te oogsten en steun te vinden tegen de bedreiging van de omringende islamitische staten die al te gemakkelijk van hitlerisme werden beschuldigd.

Was een proces tegen Eichmann onverantwoord? Geenszins, maar had het niet veeleer voor een Duits of een Europees Internationaal Gerechtshof moeten plaats grijpen in plaats van in Jeruzalem, waar propaganda een serene rechtspraak perverteerde? Wat stond er toen (en ook vandaag) initiatieven in de weg om, over die verfoeilijke zich steeds herhalende Jodenhaat, conferenties of studiedagen te organiseren? Die hoeven trouwens geenszins uit te blinken in een zionistisch-kolonialistisch perspectief van ‘eigen volk eerst’ om te beletten dat er een onafhankelijke Palestijnse staat zou ontstaan, een staat die zich al diende te bevrijden van de Britse overheersing. De Palestijnen worden trouwens tot op vandaag zelf bedreigd, niet alleen door zionistische fanatici, maar eveneens door verschillende, vooral Jordaanse en Syrische, regimes die evenmin voor liquidaties terugschrikken.

Welke waarheid?

In een derde deel, ‘De waarheid’, gaat Buruma in op de onthulling tijdens het Auschwitzproces in Frankfurt (1965) en op de toedracht van de misdaden van de beulen in de kampen, mensen die met eigen handen, en dus niet op

bureaucratische afstand, hebben gedood. Het sadisme ontbrak daar niet. De kennis van deze onbetwistbare gebeurtenissen zette niettemin aan om een onderscheid te maken tussen de passieve medeplichtigheid van ontelbare Duitse burgers en de onmiddellijke betrokkenen aan wat men de genocide is gaan noemen. We weten echter dat vreselijke moorden in alle tijden voor komen, 'maar de verdachten in het Auschwitzproces functioneerden niet in normale tijden; zij waren het kleine grut in een Verbrecherstaat, waar massamoord het officiële beleid was. Dit was de waarheid die volgens Arendt door het Auschwitzproces was verdoezeld. Individuele misdaden, verschrikkelijk als zij waren, werden verward met een nog grotere misdaad: de systematische uitroeiing van een heel volk' (67). Voor Buruma bleef Arendt ambivalent of een juridisch proces als een geschiedenisles dient te fungeren. Wellicht is dit onvermijdelijk: na het proces met allerlei getuigenissen en met bronnenmateriaal aangevulde verslagen, trekken mensen nu eenmaal lessen die niet alleen oordelen over de voorbije geschiedenis opleveren, maar die ook voor de toekomst als geschiedismakend gelden. Maar nogmaals: we dienen een onderscheid te maken tussen die intellectuele poging en het politieke propagandistische gebruik van het proces. Ook werden in Jeruzalem getuigen gehoord die niet uitsluitend werden opgeroepen om de schuld of onschuld van Eichmann te toetsen, maar 'om de bloedstollende details van de Shoah openbaar te maken' (67) Dit was inderdaad een bezwaar van Arendt: men wou niet per se ter zake blijven, maar de gevoelens van een bepaalde groep manipuleren. In zijn essay gaat Buruma, overigens heel terecht, deze problematiek niet uit de weg.

Een eindeloos semantisch probleem en slotbedenking

Het boek van Buruma blijft een essay met – onvermijdelijke? – generalisering. Ook hij heeft het heel globaal over *hét* Joodse volk, alsof zo'n volk duidelijk valt af te bakenen. Terecht? In hun judeofobie, of anderen in hun judeolatrie (dwepen met het Joodse), hanteren sommige mensen niet zelden classificaties waardoor ze de indruk wekken dat ze de Joodse eigenheid kunnen afbakenen; nog anderen gaan zelfs zover dat ze *dé* Joden als fysiek herkenbare leden van een ras noemen. Gaat het daarentegen in onze cultuurgeschiedenis niet veeleer om heel diverse gemeenschappen met een al dan niet huiselijke eredienst, geloofsovertuiging, synagogebezoek, theologie en vroomheid – hoe vaag soms ook –, met weliswaar afzonderlijke, maar niet altijd even strenge gebruiken, gewoonten en zeden? Bepaalde gemeenschappen vestigen zich in hun heel herkenbare klederdracht in bepaalde wijken, zoals in Antwerpen in de stationsbuurt, anderen isoleren zich. Om hun herkomst te verklaren circuleren er historische hypothesen waarover men eindeloze twistgesprekken voert. Verliest men niet vaak uit het oog dat, om hier slechts een voorbeeld te geven, een aantal Joodse groeperingen en subculturen, komend uit Oost-Europa, voor een deel afstammen van bekeerlingen in de achtste

eeuw toen koning Boelan van het Chazarenrijk (tussen de Kaukasus, de Wolga en de Don) zich tot de joodse religie bekeerde en een groot deel van zijn onderdanen hem daarbij volgde? Veel classificaties zijn het resultaat van grove generalisering en verzinsels, met soms gruwelijke gevolgen voor de betrokkenen. Ook is er de al te conventionele, maar kennelijk niet meer ongedaan te maken gelijkschakeling van anti-judaïsme met antisemitisme. Neen, het gaat in dit laatste geval niet om tegenstanders van Semitische talen, zoals het Arabisch en het Hebreeuws, ook niet om een vijandigheid tegen de vermeende afstammelingen van Sem, een van de zonen van Noach. Verder heet soms iemand antisemitisch alleen al omdat hij of zij kritiek heeft durven uiten op de zionistische agressie tegen de Palestijnse bevolking in Cisjordanië en de Gazastrook. Of omdat zij een bezwaar heeft tegen een al te etnische bepaling van de draagwijdte van Bijbelse teksten. Men verwijt dit Simone Weil.

In het Eichmannproces raakten morele beoordelingen, propaganda en rechtspraak, zoals Buruma in zijn essay aantoont, met elkaar op een ongezonde met elkaar vermengd. Ook Hannah Arendt kon zich kennelijk aan dit euvel niet onttrekken. Zonder enige commentaar daarbij schrijft Buruma dat Arendt Eichmanns terechtstelling en executie verdiend vond (22). Toch vreemd dat zij haar reportage besluit met een verdediging van de uitvoering van de doodstraf, met de gedachte dat hij niet langer onder de levenden mocht vertoeven en diende te sterven – aan de galg. Er waren toen joodse denkers die, trouw aan hun geloof, om clementie vroegen, zoals Martin Buber. Hannah Arendt vroeg dit niet. Dat ‘het gelaat van de ander’ (Levinas) ook voor Eichmann geldt, daaraan dacht zij kennelijk niet.